Kutadgu Bilig'de (teñri ʿazze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine

Yard.Doç.Dr. Süer EKER*

Özet: Kutadgu Bilig, İslami dönem Türk dili ve kültürünün bilinen ilk eseri olarak Türkçe dini terimler bakımından da zengin verilere sahiptir. İslamiyet'in doğuşundan itibaren gelişen dört yüzyıllık Arapça ve en az yüz yıllık Farsça dinî terminoloji geleneğinin yanı sıra, Kutadgu Bilig ve satırarası Kur'an çevirileri, Kur'an terimlerini büyük oranda Türkçe sözlerle karşılayarak, Türk dilinin de İslami terminoloji alanında gelişmiş, standartlaşmış bir geleneğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada, Kutadgu Bilig'de asıl metnin girişini oluşturan tevhit-münacat bölümündeki Türkçe İslami terimlerin kaynaklarının gösterilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Karahanlıca, Kur'an, İslami terimler, Ödünçleme, Orta Türkçe

Giriş

Türklerin İslam dinini kabulünün ardından Arapça ve Farsçadan yapılan çeviriler, uyarlamalar ve özgün eserler Türk dili araştırmaları için önemli veri tabanlarıdır. Özellikle ilk dinî içerikli eserlerin Türk dili tarihinde özel bir yeri vardır. Kur'an ve hadislerden beslenen İslami dönemin bilinen ilk eseri KB de, dinî terminoloji alanında zengin malzemeye sahiptir. KB, inanç sistemi ile ilgili İslami terimlerin önemli bir bölümünü, ilk Kur'an tercümeleri gibi, Türkçenin öz kaynaklarıyla karşılar.

Bu çalışmada, KB'de asıl metnin girişini oluşturan tevhit ve münacat bölümünün 1.-33. beyitleri çerçevesinde, İslami kavramların ve terminolojinin Türkçedeki ilk karşılıklarıyla ilgili bir deneme ortaya konulacaktır. Türkçe sözlerde KB ve DLT'de özel olarak gösterilen *d̲*, *ñ*, *w* ve özgün örneklerdeki *é*'nin dışında, çevriyazısı işareti kullanılmamıştır. Manzume, akışı izlemek amacıyla beyit beyit ele alınmış, terim niteliği taşıdığı düşünülen kelimeler, Arapça karşılıkları gösterilmek ve referans alınan İslami söylem ya da kaynağa atıfta bulunulmak suretiyle açıklanmıştır. Kur'an-ı Kerim'e yapılan dolaylı

* Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü, Bağlıca / ANKARA
suereker@yahoo.com

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

atıfların gösteriminde, parantez içindeki ilk rakam sure, ikinci rakam ayet numarasıdır. Sure ve ayet numaraları kısa çizgi ile ayrılmıştır. Bodrogligeti (1972), Eckmann (1976), Wehr (1977) ve Öztürk'ün (1995) çalışmalarından ana başvuru kaynakları olarak yararlanılmış; konuyla ilgili temel İslami literatüre de müracaat edilmiştir. Kur'an ile KB'nin içeriği arasındaki ilişkiler araştırmacılar tarafından zaman zaman bilim dünyasının gündemine getirilmiştir. Kutadgu Bilig'in Kur'an ayetleriyle ilişkisini ortaya koyan ilk müstakil çalışmalardan biri olarak Ersoylu'nun makalesinden (1981) söz edilebilir.

Kutadgu Bilig ve İslami Terimlerin Türkçe Karşılıkları

Orhon ve Uygur Türkçelerinin devamı sayılan Karahanlıca; ses bilgisi, biçim bilgisi vb. düzeylerde karakteristikleri olmakla birlikte, Eski Türkçenin dil özelliklerini korur. Karahanlıca; Orhon Türkçesi ve Uygurcadan esas olarak Arapça ve Farsça ögelerin görülmeye başlaması, yani ödünç söz varlığındaki kaynak farklılıkları bakımından ayrılır. Türk-İran dil ilişkilerinin, İranlıların İslamiyet'i kabulü ve *Şehname*'yle başlayan *Yeni Farsça*dan önceki tarihi ise, ayrı bir katman olarak değerlendirilmelidir.

KB'nin herhangi bir Arapça ya da Farsça eserin doğrudan tercümesi ve uyarlaması olduğunu gösteren herhangi bir somut kanıt yoktur. Kur'an, hadis ve diğer temel dinî kaynaklara doğrudan atıf bulunmamakla birlikte, KB, çeviriler ve imalar yolu ile bu kaynaklara dayalıdır (bk. Dankoff 1983: 16-18). KB, İslami dönem Türk kültürü için özgün bir eserdir. Ancak, KB'nin konu, içerik, manzume tekniği ve özellikle tevhit ve münacat bölümünün içeriği bakımından özgün olmadığı, aksine, İslami geleneğin Türkçeye uyarlanmış biçimi olduğu rahatlıkla söylenebilir. KB'nin üslûbu ve oturmuş anlatım biçimi, bu alanda ilk eser sayılamayacağına işaret eder.

Uygurcanın, Burkancı ve Manici kültürlerin inanç sistemlerine ilişkin kavramları Türkçe sözcüklerle karşıladığı, bu yolla zengin bir çeviri geleneğine, geniş bir dinî terminolojik birikime sahip olduğu bilinmektedir. Bu gelenek, Uygurlarla yakın etno-linguistik ilişkisi bulunan Karahanlılarda, bu kez kaynak diller Arapça ve Farsça olmak üzere, X.-XI. yüzyıllarda da devam eder. Din değişiklikleri gibi büyük kültürel dönüşümlerin ardından, yeni kavramların Türkçe ögelerle karşılanması geleneği, süreç içinde, farklı sosyo-linguistik düzeylerde ödünç sözcüklerin Türkçenin söz varlığı içinde yerini alması ile sonuçlanır. Yeni kültür dairesinin maddi ve manevi hayatla ilgili kavramlarının önce anlam ödünçlemesiyle, ardından sözcük ödünçlemesiyle karşılanması, Uygurca, Karahanlıca, Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinin ortak özelliğidir. Türk yazı dilleri gramatikal bakımdan Arapça, Farsça ögelere genellikle kapalı; ancak, bu dillerin söz varlığına alabildiğine açık olmuştur (bk. Bodrogligeti 1972).

KB'nin kaleme alındığı dönemde, Kur'an kaynaklı Arapça terminolojinin oluşturduğu *ağ*, yaklaşık dört yüz yıllık işlenmiş, gelişmiş bir deneyimin ürünüydü. Kur'an daha X. yüzyılın ortalarında Farsçaya çevrilmişti (Eckmann 1979). KB'nin yazılışından yaklaşık yüz yıl önce başlayan Farsça çeviri geleneğinin, Türkçe Kur'an çevirilerine ve KB'ye örnek olup olmadığının açık bir cevabı yoktur. Ancak, ilk Karahanlıca Kur'an çevirisinin, Sâmânîler döneminde Farsçaya yapılan ilk Taberî çevirisi ile aynı tarihte yapıldığı ileri sürülmüştür (bk. Eckmann 1976). Yüz yıllık bir süreçte yeni kültüre uyum hususunda önemli aşamalar katedilmiş olmalıdır.

İslamiyet'in kabulünden sonra Arapça, Farsça kökenli dini terminoloji, satırarası Kur'an çevirileri, uyarlama ve özgün eserler aracılığıyla Türkçeye nüfuz etmeye başlar (Satırarası Kur'an çevirileriyle ilgili olarak bk. Ata 2004). Bilinen ilk İslami eser olan KB, bir yandan Arapça, Farsça kökenli dinî terminolojinin önünü açarken, bir yandan da satırarası Kur'an çevirileri ile birlikte Türkçenin bu terimleri karşılayabilecek yeteneğe sahip olduğunu gösterir.

İlk satırarası Kur'an tercümelerinde çevirmenler İslami terimleri Türkçe leksikal anlamlarıyla kullanmaya, âdeta her sözcüğün Türkçesini vermeye çalışırken, sonraki dönemlerde bu çabalar yerini doğrudan ödünçlemelere bırakır. KB ve DLT'deki Türkçecilik, Uygurcadan tevarüs eden geleneğin yanı sıra İran-Fars kültürünün, Arap şovenizmine karşı dil ve kültürdeki tepkisinin ifadesi olan *şuubiyeci* geleneği de model almış olabilir. Nitekim KB'nin Türkçeciliği, bazı bilim adamları tarafından Farsça Kur'an çevirilerini taklit olarak değerlendirilir (bk. Bodrogligeti 1972: 359).

İlk satırarası Kur'an çevirilerinin de *Farsçacı* gelenekten esinlendiği bilinmektedir. KB'deki Türkçe kökenli dini terimlerin özellikle Rylands satırarası Kur'an çevirisiyle neredeyse bire bir örtüşmesi, Karahanlıca dönemi için yerleşmiş, standartlaşmış bir dinî terminoloji geleneğinin varlığına işaret eder. Ancak, KB ve satırarası Kur'an çevirilerindeki Türkçeci gelenek, uyarlama ve özgün eserlere neredeyse hiç intikal etmeyecek, aksine bir iki yüzyıl zarfında Arapça, Farsça terimler bu tür eserler aracılığıyla baskın hâle gelecektir (bk. Bodrogligeti 1972).

6500 beyti aşan KB'de, yüz civarında Arapça, Farsça kökenli sözcük vardır. Sözcükler manzumenin gerektirdiği retoriğe göre seçilir. *Tapug ~ taat*, *törütigli ~ halik*, *yükün- ~ namaz kıl-* gibi Türkçe kökenli ya da ödünç sözcükler; ölçüye, bağlama göre serbestçe kullanılır. KB'de *Allah, cennet, cehennem, şeytan, melek, savm, salat* gibi Arapça kökenli temel İslami terimlerin yer almaması dikkat çekicidir. Arapça sözcükler yerine *teñri*, *tamu(g)*, *yek*, *ferişte, rūzā*, *namāz* vb. Türkçe veya İran dillerinden ödünçlemeler kullanılır.. Bu da, ilk Türkçe İslami eserlerde Farsça kaynaklardan yararlanıldığına bir işaret olabilir.

"teñri ʿazze ve celle ögdisin ayur" bölümü

Türk edebiyatının ilk mesnevisi olan KB'nin çatısı, bu nazım şeklinin çatısına uygun olarak mensur ve manzum ön sözlerle (mukaddime) başlar. İslami eserlerdeki akışa uygun olarak Tanrı (tevhit ve münacat), peygamber (naat) ve dört halife övgüsü ardından geçiş niteliğindeki bahar mevsimi tasviri ile Buğra Han'a yazılmış bir kaside yer alır. İnsanoğlunun değeri, dilin meziyeti ve kusuru, kitap sahibinin özrü, bilgi ve aklın meziyet ve faydaları vb. konular üzerinde durulduktan sonra (1-397) asıl metne geçilir. Tevhit ve münacat bölümünün beyit sayısı 33'tür, bu da, 'Tanrı'nın 99 güzel adı' ile ilgili olmalıdır (bk. Ersoylu 1981: 34).

Mukaddimelerden sonra, *besmele*nin hemen ardından gelen ve İslami dönem Türk edebiyatının bilinen ilk tevhit ve münacat örneği olan 'teñri ʿazze ve celle ögdisin ayur' başlıklı bölümde Tanrı'nın birliği, büyüklüğü dile getirilir; O'nun güç ve kudretinden, yaratılmışların zayıflığından ve muhtaçlığından söz edilir, Kur'an-ı Kerim'e, hadislere atıflar yapılır. Bu bölümde başlık dışında *teñri* sözü görülmez Mısralar çoğu zaman ayet çevirisidir. Tanrı'nın güzel adları olarak bilinen ve yine Kur'an'dan kaynaklanan 'esmâ-yı hüsna'nın (Ar. *esmāyu'l-ḥusnā*) Türkçe karşılıklarının da yer aldığı tevhit ve münacat bölümü ve bir bütün olarak KB, Türk dili tarihinin leksik gelişimini aydınlatmada çok önemlidir. KB, bu bakımdan da bakir bir çalışma alanıdır.

Tevhit ve münacat bölümündeki yabancı söz varlığının oranı eserin diğer bölümlerinden çok farklı değildir. Çalışmanın malzemesini oluşturan 33 beyitlik 'teñri ʿazze ve celle ögdisin ayur' bölümündeki Arapça kökenli sözcüklerin tamamı 12, bu sözcüklerin toplam 358 sözcükten oluşan söz varlığına oranı ise yalnızca % 3,35'tir. Bu, dinî ögelerin en yoğun olduğu tevhit ve münacat bölümü için gerçekten küçük bir orandır.

Bu bölümdeki yoğun İslami 'söylem', Yusuf'un, İslam dininin inanç ve ibadet ile ilgili konularına ayrıntılarıyla vâkıf olduğunu, Kur'an'ı lafzı ve manasıyla çok iyi kavradığını göstermektedir. Onun yaptığı, bu dillerde yazılanları özümseyerek Türkçeye aktarmaktır. Yusuf, Kur'an terimlerini Türkçe sözcüklerle verir, ayetlerin bildirdiklerini ve din bilginlerinin yorumlarını duru bir Türkçe ile ifade eder. Terimlerin oluşturulmasında herhangi bir zorlama görülmez, aksine yerleşmiş bir geleneğin akıcılığı hissedilir. Dilin bu niteliği, KB'nin ortaya konulduğu dönemde Türkçe teolojiye uygun bir sosyo-kültürel ortamın bulunduğunu ortaya koyar.

İnceleme

1. bayat atı birle sözüg başladım/ törütgen igi¡gen keçürgen i¡im

"ezelî (olan) Tanrı(nın) adı ile söze başladım/ türeten, besleyen, bağışlayan, Rabbim"

Tevhit ve münacat bölümünde İslami geleneğe uygun şekilde, Tanrı'nın adı anılarak söze başlanır.

Bayat = Ar. *Ḳadīm, Evvel* 'ezelî, varlığının başlangıcı olmayan'.

Tarihi kaynaklarda *teñri* ile birlikte, 'Tanrı' kavramını ifade etmek üzere sık kullanılan sözcüklerden biri olan *Bayat*'a (bk. Clauson 1972) DLT'de Arapça *Allah* karşılığı verilmiştir (bk. Dankoff 1985). Modern Türk dillerinde, Batı Oğuzcası dışında, görülmeyen *Bayat* için TS'de "Allah'ın 'Kadim' sıfatı karşılığı" açıklaması yer alır. Ancak *Bayat,* KB'de Tanrı'nın *Ḳadīm* ve *Evvel* sıfatlarını vurgulamaktan çok, doğrudan 'Allah/Tanrı' karşılığındadır. KB'nin ilk mısraındaki *bayat atı birle*, Besmelenin de kısa biçimi olan Ar. *bismillāh*'tan veya bunun Farsça çevirisi olan *be-ism-i ḫodā*'dan Türkçeye çevrilmiştir.

İkinci mısra ise bir sıfat tamlamasıdır. *Törütgen, igiḍgen, keçürgen* tamlayanları *iḍi* ismini tamlamaktadır. Bu sözcükler Tanrı'nın güzel adlarından üçünün Karahanlı Türkçesindeki karşılıklarıdır:

Törütgen = Ar. *Ḫālıḳ* 'yaratan, yoktan var eden'.

Törütgen (< ET *törüt* + *gen*), Ar. *ḫalaḳa* 'yaratmak' mastarının ism-i faili *Ḫālıḳ*'tan veya Farsça *Āferīdegār*'dan anlam ödünçlemesidir. Tarihî kaynaklarda *yaratgan törütgen* şeklinde ikileme olarak da görülür (bk. Clauson 1972).

İgi¡gen = Ar. *Rezzāḳ* 'çok rızık veren'.

Rızık, İslami terminolojide 'canlıların geçimi, beslenmesi, yiyip içmesi için yaratılmış şeyler'dir. *İgiḍgen* (< *igiḍ-* 'insanı veya hayvanı beslemek' + *gen*), Ar. *razaḳa* 'rızık vermek' mastarının ism-i faili *Rezzāḳ*'tan veya Farsça *Perverdgār*'dan anlam ödünçlemesidir (bk. 23. beyit).

Keçürgen = Ar. *Ġafūr*, *Ġaffār* 'çok bağışlayan'.

Keçürgen (< *keçür-* 'geçirmek; affetmek, bağışlamak' + *gen*), benzer şekilde, Ar. *ġafara* 'bağışlamak, affetmek' mastarının ism-i faili *Ġafūr* veya *Ġaffār*'dan veya Farsça *Baḫşende*'den anlam ödünçlemesidir. *Keç-* ve bu eylemin ettirgen çatısı *keçür-* 'affetmek, bağışlamak' anlamıyla modern Türk dillerinde yaşamaktadır (ör. Özb. *keç-*, *keçir-* ay.; Kzk. *keş-, keşir-* ay., Trkm. *geçir-* ay.).

İḍi = Ar. *Rabb* 'Terbiye edip yetiştiren, mürebbi, ilah, Allah'.

Ar. *Rabb*'ın (*rabbu'l-beyt* 'ev sahibi', '*rabbu'l-māl*'ın 'mal sahibi' vb.) ilk anlamı, 'sahip'tir. Aynı anlamdaki ET *idi*, İslami dönemde *rabb*'ın çevirisi

olarak, anlam genişlemesiyle 'Tanrı; ilah' anlamı da kazanır (bk. Clauson 1972, Dankoff 1985).

2. üküş ögdi birle tümen miñ ṣenā/ ugan bir bayatka añar yok fenā

"çok hamd ve binlerce senâ / kâdir (ve) bir (olan) Tanrı'ya, ona yok fena"

Her iki mısrada Tanrı'nın vasıfları sıralanmaya devam edilir. İlk mısradaki bağlama grubunun yapısı şematik olarak şu şekildedir:

üküş ögdi birle *tümen miñ ṣenā*

Eş anlamlı *ögdi* ve *ṣenā*, yakın anlamlı *üküş* ve *tümen miñ* sıfatlarıyla nitelenir.

ögdi= Ar. *ḥamd, ṣenā* '1. medih ve övgü, alkış 2. şükür, şükran, teşekkür'.

Üküş ögdi, *hamdeleye*, 'Tanrı'ya hamdolsun' anlamındaki Ar. *el-ḥamdu lillāh* ibaresine bir atıftır. *Üküş-tümen, ṣenā-ögdi* çiftleri eş anlamlıdır. *Ögdi* (< *ög* + *di*), *ög-* eyleminden *–di*'nin kalıplaşmasıyla türemiştir. *Ṣenā,* metindeki az sayıdaki Arapça kökenli sözcükten biridir. Yine eş anlamlı sözcüklerden oluşan ve yalnız Tanrı hakkında kullanılan Ar. *ḥamd u ṣenā* ikilemesinin KB'deki karşılığı (*üküş*) *ögdi birle* (*tümen miñ*) *ṣenā*'dır. *Tümen miñ ṣenā* ise, Ar. *ḥamden ṣumme ḥamdin* 'bin kere hamt, şükür' kalıbının karşılığıdır.

İkinci mısra, iki tamlayanı bulunan bir sıfat tamlaması ile başlar. *Bayat* ismini tamlayan *ugan* ve *bir* Tanrı'nın 'kudret' ve 'vahdaniyet' sıfatlarının KB'deki karşılığıdır.

Ugan= Ar. *Ḳādir*, *Ḳadīr* 'kudret sahibi, dilediğini yapan'.

Ugan (< ET *u-* 'yeterli olmak, muktedir olmak' + *gan*) (örnekler için bk. Clauson 1972).

Bir= Ar. *Vāḥid*, *Aḥad* 'benzeri ve ortağı olmayan, tek olan'.

Ugan ve *bir* mısrada, Tanrı'nın güzel adlarına atıf olmak üzere, sıfat işlevindedir.

3. *yagız yer yaşıl kök kün ay birle tün/ törütti ḫalāyıḳ öḏ öḏlek bu kün*

"yağız yer, mavi gök, güneş (ve) ay ile gece/ yarattı yaratılmış(ları) zaman (ve) zamane(yi) (ve) bu gün(ü)"

İlk mısrada 'O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır' (67-3), 'O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır' (21-33) vb. ayetlere atıf vardır. İkinci mısrada da Tanrı'nın mahlûkatı, zamanı ve zamaneyi yarattığından söz edilmektedir.

öḏlek= ?Ar. *felek* 'gökyüzü; dünya; âlem; zaman; sema; kaderi çizdiğine inanılan güç'.

ö<u>d</u> ve *ö<u>d</u>lek* (~ *ödleg*) ikilemesini oluşturan sözcüklerin anlamları arasında açık bir fark yoktur (Clauson 1972); ancak Arat'ta 'zamane' açıklaması yapılan *ö<u>d</u>lek* (1979), *felek* kavramının KB terminolojisindeki karşılığı olabilir.

4. tiledi törütti bu bolmış kamug/ birök bol tidi boldı kolmış kamug

"diledi yarattı bu yaratılmış(ların) hepsi(ni)/ bir kez ol dedi oldu istemiş (olduklarının) hepsi"

Bu beyit de İslam'ın varlık anlayışıyla ilgilidir. İkinci mısra, Tanrı'nın, Kur'an'da "Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri, yalnızca 'Ol!' demesidir; o da hemen oluverir" ayetiyle (36-82) dile getirilen bu iradesinin ifadesidir.

bol= Ar. *kun* 'ol'.

Tanrı'nın "*Kün*! 'Ol!'" emriyle evren yaratılmıştır. Bu, tasavvufta, Tanrı'nın zatına özgü aşk nedeniyle kendisini görmek istemesi, evreni ve insanı yaratması olarak ifade edilir. Tanrı, yaratma niteliği gereği herhangi bir şeyin olmasını istediğinde, herhangi bir şeyi yaratmak istediğinde, *kün* der ve o şey olur veya yaratılır.

İslam inancına göre evren sonradan yaratılmıştır, yani *hâdis*'tir. Sonradan yaratılanlar bir ilk yaratana, ilk icat edene, yani bir *Muhdis*'e muhtaçtır. *Törütgen*, Tanrı'nın *Muhdis* niteliğini; *bolmış* ise varlıkların *hâdis* niteliğini ifade eder.

bolmış (< *bol* + *mış*)= Ar. *ḥādiṯ* 'sonradan ortaya çıkan, tekevvün eden', Ar. *mukevvenāt* 'mahlûkların, yaratıkların hepsi' (krş. TT *ermiş* 'evliya, veli' < *er*+*miş*).

İslami terminolojide *Törütgen* (*Muhdis*) ve buna paralel olarak 'hudûs eden; yeni çıkan, sonradan var olan' *bolmış*, *törümiş* ve *törütülmiş* (*muhdis*) arasındaki ilişki, şematik olarak şu şekilde gösterilebilir:

Ar.:	*Muḥdiṯ*	—	*ḥādiṯ*
	↓		↓
KB:	*Törütgen*	—	*ḫalāyıḳ, bolmış*

5. kamug barça muñlug törütülmişi/ muñı yok i<u>d</u>i bir añar yok işi

"bütün yaratılmış(lar)ı (ona) muhtaç(tır)/ (kimseye) muhtaç olmayan (yalnız) Tanrı(dır) bir ona eş yok(tur)"

İslam inancına göre insanlar Tanrı'ya muhtaç, yani *müstağni*; Tanrı ise hiçbir şeye muhtaç değildir, yani *samed*'dir.

muñlug= Ar. *mustaġnī* 'ihtiyacı olan, muhtaç'

İslami terminolojideki bu terimlerin KB'deki karşılıkları *muñlug* ve *muñsuz*'dur (~ *muñı yok*). *Muñlug,* Tanrı'ya muhtaç olanları, *muñsuz* ise hiç kimseye, hiçbir şeye ihtiyacı olmayanı, yani Tanrı'yı ifade eder. ET *buñ*'un 'sıkıntı, ıstırap, mihnet, bun' anlamı, Karahanlıcada *Ganî* ve *Samed*'in karşıt anlamını, yani *müstağni*leri, muhtaç olanları ifade edecek biçimde genişler (bk. 6. beyit).

Törütülmiş= Ar. *maḫlūḳ*.

muñı yok= bk. 6. beyit *muñsuz*.

işi yok= Ar. *lā-şerīk* 'eşi, ortağı olmayan.'

6. ay erklig ugan meñü muñsuz bayat/ yaramas seniñdin a<u>d</u>ınka bu at

"ey kuvvetli, kadir, ebedî (ve) ihtiyaçsız (olan) Tanrı/ yara(ş)maz senden başkasına bu ad"

İlk mısrada *Bayat* ismini niteleyen 4 sıfat vardır: *erklig*, *ugan*, *meñü*, *muñsuz*. Bu dört sıfat da Tanrı'nın güzel adlarının karşılığıdır: *Muktedir*, *Kâdir*, *Kadîr*, *Bâkî* vb.

Erklig= Ar. *Muḳtedir*, *Ḳadīr* 'dilediği gibi tasarruf eden, her şeyi kolayca yaratan, kudret sahibi'.

(krş. 'Tanrı her şeye kâdirdir' 18-45, 5-17).

Eckmann'a göre *erklig*, '1. koruyucu 2. hükümdar' anlamındadır (1976). Hükümdarların unvan sıfatı olarak kullanılan sözcüklerin bir bölümü, Tanrı'nın sıfatlarını da ifade eder. *Erklig* bu türdeki sözcüklerdendir. Clauson *erklig*'i 'bağımsız olma, erk, kudret; dilediğini yapabilme iradesi' olarak açıklamaktadır (krş. Uyg. *kértü erklik küçlüg teñri* 'gerçek kudretli tanrı', bk. 1972). İlk mısrada *erklig ugan* ikilemesiyle Tanrı'nın kudreti dile getirilir.

Muñsuz= Ar. *Ṣamed*, *Ġanī* 'kendisi hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, herkes ve her şey kendisine muhtaç olan'.

Tanrı, kendisi hiçbir şeye, hiç kimseye muhtaç değildir yani *muñsuz*'dur; ancak, kulları O'na muhtaçtır, yani kullar *muñlug*'dur (bk. 112-2).

7. ulugluk saña ol be<u>d</u>üklük saña/ seniñdin a<u>d</u>ın yok saña tuş teñe

"azamet sanadır büyüklük sana/ senden başka yok sana eş (ve) denk"

ulugluk be<u>d</u>üklük= Ar. ʿaẓamet, kibriyāʾ 'büyüklük, ululuk'.

Bu sözcükler, Tanrı'nın güzel adlarından 'büyüklükte eşi benzeri olmayan' anlamında Ar. ʿ*Aẓīm*, *Mutekebbir*, *Kebīr* sıfatlarına atfen kullanılmıştır.

tuş teñe= Ar. *kufv* 'misil, nazir, hemmertebe, akran', Ar. *nidd* 'misil, benzer, eş'.

KB'de *teñ* yerine, muhtemelen manzumedeki ölçü nedeniyle, genişlemiş *teñe* şekli tercih edilmiştir (krş. TT *denge*). Tarihi kaynaklarda *teñ tuş*, *éş tuş* biçimlerine de rastlanır (bk. Clauson 1972).

Kibriyâ ve *azamet* sözcüklerinin ikisinin de anlamı 'büyüklük'tür; ancak aralarında anlamca fark vardır (Yavuz 1979). *Ulugluk* ve *beḏüklük* de bu farkı ifade ediyor olmalıdır.

İkinci mısra 'Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir' ayetine telmihtir (112-4).

8. aya bir birikmez saña bir aḏın/ kamug aşnuda sen sen öñdün kiḏin

"ey bir (olan Tanrı) ortak koşul(a)maz sana bir başka(sı)/ bütün önce(ler)den, sensin önce (ve) sonra"

birik-= Ar. *işrāk* 'ortak koşma'.

birik-, eşit olanların bir araya gelmesidir. Tanrı'nın birliğine 'ortak koşmak', yeni ve KB'ye özgü bir yan anlamdır (krş. *ortaq qat-* ay., Eckmann 1976). Mısra *aya bir bir aḏın saña birikmez* şekline getirildiğinde 'Ey Bir (olan Tanrı), bir başkası sana ortak koşulamaz' anlamı daha belirgin olarak ortaya çıkar. Mısra, Ar. *lā ilāhe illallāhu vaḥdehū lā şerīke leh* 'Allah birdir, ortağı yoktur' ifadesinin çevirisidir.

İslam inancına göre Tanrı önceden vardı ve her zaman var olacaktır (bk. 57-3), yani O; kadîm ve ezelî, bâkî ve ebedîdir. İkinci mısrada Tanrı'nın bu niteliklerini ifade eden terimler yer almaktadır.

Öñdün= Ar. *Evvel* 'ezelî, başlangıcı olmayan'.

Kiḏin= Ar. *Āḫir* 'ebedî, varlığının sonu olmayan, her şey yok olduktan sonra geri kalan'.

Öñdün (< *öñ* + *düñ*) '1. ön, 2. doğu' 3. 'önce, önceden' sözcüğüyle aynı yapım ekini ve onunla karşıt anlamlı ikileme oluşturan kiḏin (krş. ET *kirü* 'geri', bk. Li 2004: 296, 359), yön anlamıyla arkayı, arka tarafı ya da güneşin doğduğu yönün tam tersini yani batıyı, zaman itibarıyla ise sonrayı ifade eder alan (bk. Nadelyayev 1968, Clauson 1972).

Evvel ve kiḏin terimlerinin, *esmâ-yı hüsna* terminolojisindeki anlamı 'her şeyden önce, her şeyden sonra' ve bu terimlerin KB'deki karşılığı *kamu aşnuda öñdün kiḏin*'dir.

9. sakışka katılmaz seniñ birlikiñ / tözü neñke yetti bu erkliglikiñ

"hesaba katılmaz senin birliğin / her şeye yetti bu kudretin"

Beyitte Tanrı'nın birliğinden söz edilmekte, ancak bu birliğin matematiksel bir anlam taşımadığı, varlık âlemi ile ilgisi bulunmayan, kendisine özgü üstün

bir birlik olduğuna işaret edilmektedir. İslam inancında Tanrı, sayı bakımından değil, ortağı olmaması bakımından *bir*dir.

sakışka katılmaz= Ar. *lā-yuḥsā* 'sayılmaz, hesaba gelmez'.

Tanrı'nın *güzel adları*ndan biri de *Muhsî*'dir. 'ihsa eden, sayan, hesaplayan; varlıkların sayısını bilen' Tanrı'nın zâtı her türlü hesap işleminin dışındadır, hesaba dâhil edilmez. KB terminolojisiyle, Tanrı'nın birliği *sakışka katılmaz*.

sakışka katıl- 'hesaba gel-' (Arat 1988), TT *hesaba katılmak* deyimi ile bir ve aynı olabilir; ancak her iki deyim anlamca farklıdır.

İkinci mısra ise, 'Allah'ın kudreti her şeye yeter' mealindeki ayetlere telmihtir (bk. 2-20, 64-1, 5-40 vb.). KB-1534'te yer alan *erksizlik* 'güçsüzlük, kudretsizlik' sözcüğü de *erkliglik*'in karşıt anlamlısı olarak, Tanrı'nın kudreti karşısında, insanoğlunun acziyetini ifade eder.

10. siziksiz bir ök sen ay meñü eçü/ katılmaz karılmaz sakışka seçü

"kuşkusuz sen tek(sin) ey ebedî Tanrı/ katılmaz, karılmaz sayıya istisna (olan)"

Beytin ilk mısraında Tanrı'nın birliğinden ve ebediliğinden, 9. beytin ilk mısraının tekrarı mahiyetindeki ikinci mısrada ise istisna olduğundan söz edilmektedir.

1 sayısı, diğer sayıları da oluşturması nedeniyle, özel bir öneme sahiptir. Beyitte *seçü* 'istisna' sözcüğü ile ilgili olarak bu düşünce ortaya konmuş olabilir. 15. beyitteki *törimiş iki bir tanukı* 'Yaratılan 2, 1'in tanığı(dır)' ifadesinin hem matematiksel anlamıyla hem de yaradılış felsefesi ile ilgili olduğu düşünülebilir.

siziksiz= Ar*. lā-cerem, lā-şekk*.

Clauson bu sözcüğü *sez-* eylemi ile birleştirerek *sezigsiz* şeklinde okumaktadır (1972).

meñü Eçü (? *Açu*)= Ar. *Âẖir*, *Bāḳī* (olan *Tanrı*).

Tanrı'nın ebediyet vasfı, KB'de *meñü Eçü* terkibindeki *meñü* ile ifade edilir (bk. 6. beyit). ET *eçü* 'ata, ecdat', KB'de 'Tanrı' anlamındadır. Sözcük hem art hem de ön ünlü ile okunmuştur. Anadolu ağızlarındaki *acu, aca* 'ağabey' biçimi (DS), Arat'ın *açu* okuyuşunu destekler (krş. Nadelyayev *açu, acu*). Tezcan ise *eçü ve seçü* okuyuşlarını tercih eder (1981).

(İkinci mısra için bk. 9. beyit)

11. ay iç taş biligli ay ḥaḳḳu'l-yaḳīn/ közümde yırak sen köñülke yakın

"ey iç(i) dış(ı) bilen, ey hakku'l-yakın/ gözümden ıraksın (ama) gönle yakın(sın)"

İlk mısrada, Tanrı'nın gizli ve açık her şeyi bildiği dile getiriliyor (bk. 13-9, 57-3).

İç Taş Biligli= Ar. *Ḫabīr* 'gizli, açık her şeyden haberdar olan', Ar. *Raḳīb* 'her şeyi murakabe, kontrol altında tutan'.

İkinci mısra ise 'Göklerde ve yerde olanları bilir, gizlediğiniz ve açığa vurduğunuz şeyleri de bilir. Allah göğüslerin özünü bilendir' ayetine telmihtir (64- 4).

12. barıñ belgülüg sen ay kün ay teg yaruk/ neteglikke yetgü köñül ögde yok

"var(lık)ın belli sen ay güneş gibi parlak/ niteliğ(in)e yetecek gönül akılda yok"

Beyitte Tanrı'nın varlığının ayan beyan ortada olduğu, ancak insanın O'nun varlığını kavramaktan âciz olduğu ifade edilmektedir.

belgülüg= Ar. *beyyīne* 'açık delil, şahit'.

İlk mısrada Tanrı'nın *Zâhir* sıfatına atıf vardır. Tanrı'nın varlığı, yarattıkları ile açıktır. İslami terminolojide *āyāt-ı beyyināt* olarak adlandırılan açık, net belirtiler KB'de *belgülüg* ve *ay kün ay teg yaruk* sözleriyle ifade edilir.

(İkinci mısra için bk. 16. beyit).

13. ne ersedin ermez seniñ birlikiñ/ ne erselerig sen törüttüñ seniñ

"nesnelerden değil senin birliğin/ nesneleri sen yarattın (her şey) senin(dir)"

Bu beyitte, Tanrı'nın varlığının ve birliğinin kendinden olduğunu, O'nun hiçbir şeye ihtiyacı bulunmadığını ifade eden sıfatlarına gönderme yapılmaktadır.

İlk mısrada, *vācibu'l-vucūd* kavramına atfen, kendiliğinden var olan Tanrı'nın, başkasına, başkasının varlığına muhtaç olmaması dile getirilir. Tanrı'nın varlığı ve birliği *ne ersedin ermez* (nesnelerden değildir); aksine nesneleri, varlıkları Tanrı yaratmıştır (*ne erselerig sen törüttüñ*). Yaratılmak, gücün ve ilmin az olduğunu ifade eder, dolayısıyla yaratılan her şey Yaratan'ındır, yani Sen'in (*seniñ*).

14. kamug sen törüttüñ ne erselerig/ yoka<u>d</u>ur ne erse sen ök sen tirig

"bütün sen yarattın nesneleri/ yok olur nesne(ler) sensin tek diri"

İlk mısra 'Her şeyi yaratan Allah'tır' ayetine (39-62), ikinci mısra da 'O'nun dışındaki her şey yok olacaktır' ayetine (28-88) telmihtir. İkinci mısraa göre yeryüzünde bulunan bütün varlıklar ölümlü, geçici; Tanrı ise *tirig* 'diri'dir.

yoka<u>d</u>-= Ar. *heleke* 'yok olmak, ölmek' (krş. Ar. *fenā*' 'fanilik, yok olma').

Tirig= Ar. *Ḥayy* 'diri; ezelî ve ebedî bir hayat ile diri olan'.

15. törütgen barıña törütmiş tanuk/ törimiş iki bir tanukı anuk

"türetен var(lık)ına türetmiş (oldukları) tanık/ türemiş iki bir(in) tanığı(dır) kuşkusuz"

Törütgen 'Yaratan' Tanrı'nın (Ar. *Ḫālıḳ*) yaratıcı niteliğinin tanığı, onun yarattıkları, yani *törümiş*lerdir (yaratılanlar) (krş. Ar. *maḫlūḳāt*).

Bütün yaratılmışlarda Tanrı'nın kudreti, tasarrufu vardır. *Birlikte çokluk* (vahdette kesret) olarak tanımlanan bu husus, *törimiş iki, bir tanukı anuk* 'Yaratılanlar, Yaratan'ın tanığıdır' mısraı ile ifade edilmiştir.

Törütmiş, törimiş= bk. 5. beyit.

16. anıñ okşagı yok azu meñzegi/ neteglikke yetmez ḫalāyıḳ ögi

"O'nun benzeri yok veya eşi/ niteliğine yetmez kulların aklı"

İlk mısra, 'O'na benzeyecek hiçbir şey yoktur' ayetinin çevirisidir (42-11).

Tanrı'nın niteliğinin, yaratılanların aklıyla kavranamayacağı inancına temas eden ikinci mısrada, Tanrı'nın *muḫālefetu'n li'l-ḥavādiṣ* 'yarattıklarının hiçbirine benzememesi' sıfatı dile getirilmektedir.

17. yorımaz ne yatmaz udımaz odug/ ne meñzeg ne yañzag kötürmez bodug

"yürümez ve yatmaz; uyumaz, uyanık(tır)/ ne benzer ne kıyas edilir (ne de) bedensel düşünülebilir"

İlk mısra 'O'nu uyuklama ve uyku tutmaz' (2-255) ayetine işaret eder. Aynı mısrada Tanrı'nın güzel isimlerinden 'her an yaratıklarını gözetip duran' anlamındaki *Kayyum*'a da dolaylı bir atıf vardır.

İkinci mısra için (bk. 16. beyit).

18. kidin öñdün ermez ne soldın oñun/ ne astın ne üstün ne ortu orun

"arkada önde değil(dir) ne solda sağda/ ne aşağıda ne üstte ne orta(da) yer(i)"

18.-19. beyitlerde Tanrı'nın zaman, mekân ve yön bakımlarından da yarattıklarına benzemediğinden söz edilmektedir.

19. orun ol törütti orun yok añar/ anıñsız orun yok bütün bol muñar

"mekân(ı) o yarattı mekân yok ona/ onsuz mekân yok inan buna"

Tanrı'nın yarattıklarının sağında, solunda (*soldın, oñun*); önünde, arkasında (*kidin, öñdün*); üstünde, altında, ortasında (*ne astın ne üstün ne ortu*) bulunmadığını, her tarafında olduğunu söylemek bile İslam inancına göre O'nu sınırlandırmak anlamı taşıyabilir; bu nedenle, Tanrı'ya yer yön izafe edilemez.

Mekânı yaratan Tanrı'nın mekânı olmaz (*orun ol törütti orun yok añar*); O, *lâ-mekân*dır (*orun yok añar*). Buna inanmak (*bütün bol-*) gerekir.

orun yok= Ar. *lā-mekān* 'mekânsız, mekânı olmayan'.

bütün bol-, *büt-*= Ar. *āmene* 'inanmak, iman etmek'.

ET *büt-* 'inanmak' yerine, birleşik eylem *bütün bol-* ay. kullanılmıştır (bk. 25. beyit).

20. ay sırka yakın ay köñülke e<u>d</u>iz/ tanuk ol saña barça ṣūret be<u>d</u>iz

"ey (her) sırra yakın ey (her) gönle yüce/ tanıktır sana bütün suret şekil"

İlk mısrada *sırka yakın* nitelemesiyle Tanrı'nın göklerin ve yerin gizliliklerini bildiğine işaret edilmekte (bk. 25-6), *köñülke e<u>d</u>iz* nitelemesiyle de gönül ile arş, yani *e<u>d</u>iz* arasında bağlantı kurulmaktadır. Tasavvuf anlayışına göre gönül ile arş arasında yakın bir ilişki vardır. Gönlün Tanrı'dan başka her şeyden arındırılarak ʿarş-ı Rahman'a ulaşması amaçlanır. Tasavvuf nazmında da gönül yapmak, arş yapmaktır.

e<u>d</u>iz için bk. 24. beyit.

Tanrı'nın yaratıcı niteliğini gösteren güzel isimlerinden biri de *Musavvir*'dir. Tanrı yarattıklarını süsleyerek *Musavvir* yani KB terminolojisiyle *Be<u>d</u>izçi* (KB-4458) 'suret verici, süsleyici, süsleyen' olur (krş. *ṣūrat qïlġan* Eckmann 1976). Tanrı'nın bu niteliğine yarattığı *suret be<u>d</u>iz*'ler (süs) tanıktır.

21. ve 22. beyitlerde Tanrı'nın *Hâlık* sıfatına işaret edilmektedir.

21. törüttüñ tümen miñ bu sansız tirig/ yazı tag teñiz kötki oprı yirig

"yarattın bu sayısız canlıyı/ ova dağ deniz tepe çukur yeri"

22. yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun/ kara tün yaruttuñ yaruk kündüzün

"yeşil gök(ü) bezedin on bin(lerce) yıldızla/ kara gece(yi) aydınlattın parlak gündüzle"

Bu mısralar "Şüphesiz biz dünya göğünü 'çekici bir süsle', yıldızlarla süsleyip donattık." (37-6) ayetiyle ilgilidir.

23. uçuglı yorıglı tınıglı niçe / tirilgü seniñdin bulup yer içe

"uçan, yürüyen, duran nice (mahluk)/ maişetini senden bulup yer içer"

Tanrı, Rızk verici, yani *Rezzâk*'tır (*İgi<u>d</u>gen*). Canlıların beslenmesi, yiyip içmesi için rızkı (*tirilgü*) yaratmıştır. Yaratılmış uçan, yürüyen, duran bütün canlıların hayatiyetinin sürmesi Tanrı'nın vereceği rızka bağlıdır (bk. 11-6).

Canlıların, eylemlerinin türüne göre *uçan*, *yürüyen* (ve *duran*) şeklinde sınıflandırılması, kaynağını Kur'an'dan alan ve Türk dili tarihinde rastlanan bir sınıflandırmadır (bk. 6-38).

tirilgü = Ar. *maʿîşet*; *rızḳ* 'rızık; yiyecek içecek şey; maişet; geçinme, geçiniş, dirlik, geçinmek için lüzumlu olan şey'.

tirilgü (< DLT *tiril-* 'yaşamak' + *gü*), aynı kökten türeyen yakın anlamlı diğer sözcükler gibi hayatiyeti sürdürmeye yarayan nesneleri ifade etmektedir (krş. TT *dirlik* 'yaşayış, hayat, sağlık, varlık, geçim'; DS *dirimlik* 'mal, mülk, gelir').

24. e<u>d</u>iz Óarşta aldın ŝerāka tegi/ tözü barça muñlug saña ay i<u>d</u>i

"arş-ı âlâdan altta yeryüzüne kadar/bütün her (şey) muhtaç sana ey Tanrı"

Her iki mısra, Allah'ın kimseye ihtiyacı yoktur, siz ise O'na muhtaçsınız' (47-38) vb. ayetlerle ilgilidir.

e<u>d</u>iz Óarş = Ar. *Óarş-i aÓlā'* 'yüksek arş'.

İlk mısra, Ar. *mine'l Óarş ile'l-ferş* 'arştan yere kadar' ibaresinin KB terminolojisindeki karşılığıdır (krş. DLT *eŗiz* 'yüksek, yüksek yer, her şeyin yükseği'). Arapçadan ödünçlenen karşıt anlamlı *Óarş* ve *ŝerā*, yine karşıt anlamlı Karahanlıca *e<u>d</u>iz* ve *altın* ile nitelenmiştir.

İkinci mısra için bk. 5. beyit.

25. aya birke bütmiş tiliñ birle ög/ köñül bütti şeksiz amul tutgıl ög

"ey bire iman etmiş (kişi) dilin ile (O'nu) öv/gönül iman etti (ise) tereddütsüz, tut akl(ını)"

İlk mısrada Tanrı'nın birliğine iman etmiş olan kişinin yani *birke bütmiş*'in dili ile Tanrı'yı övmesi gerektiği; ikinci mısrada ise, kalben iman edilmiş (*köñül bütti*) ise, aklın sorgusuna gerek olmadığı (*tutgıl ög*) ifade ediliyor.

birke büt- = Ar. *tevĥīd* 'Tanrı'nın birliğine inanma'.

birke bütmiş = Ar. *muvaĥĥid* 'birleyen, tevhit, eden, Tanrı'nın birliğine inanan' (krş. *bolmış, törümiş* vb.).

İslam inancına göre *iman* kavramının esası 'kalp ile onaylamak (*köñül büt-*), dil ile söylemektir (*til birle ög-*). Bu da, *kelime-i tevhit*tir.

26. neteglikke kirme küdezgil köñül/ barıña bütün bolgıl amrul amul

"niteliğe girme gözet gönül(ünü)/ var(lığ)ına inan, ol sükûn ve huzur (içinde)"

27. kalı kançaka kirme tutgıl özüñ/ kalı kançasız bil uzatma sözüñ

"nasıl neredeye girme tut kendin(i)/ nasılsız neredesiz anla uzatma sözün(ü)"

İslam inancına göre Tanrı akıl ve hayal ile anlaşılamaz; bu nedenle *gayb*a inanmak gerekir. 26.-27. beyitlerde bu inanç dile getirilmektedir. Beyitlerde (Tanrı'nın) niteliklerinin sorgulanmaması, yalnızca (O'nun) varlığına iman edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (krş. SN *anuñ niteligin bilmedi Óakl / dürişdi vü çare bulımadı Óakl*, Mordtmann 1925).

28. ay muñsuz i<u>d</u>im sen bu muñlug kulug/ soyurkap keçürgil yazukın kamug

"ey müstağni Rabb'im sen bu muhtaç kulu/ affedip bağışla bütün günah(lar)ını"

İslam inancına göre kendisi hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, herkesin, her şeyin O'na muhtaç olduğu Tanrı, *Gani* ve *Samed* yani *muñsuz i<u>d</u>i*'dir. İnsanoğlu

ise bunun tam karşıtı yani *muñlug*'dur (bk. 5. beyit). Tanrı günahkâr kullarını bağışlayıcıdır.

kul = Ar. *Ǿabd* 'kul'.

soyurka-= Ar. *Ǿafā*, *ġafara*, *raĥima* 'affetmek, bağışlamak'.

keçür-= (bk. 1. beyit.) Eş anlamlı sözcüklerden oluşan *soyurkap keçür-*, tasvirî fiil olarak kullanılmıştır.

yazuk= Ar. *iŝm*, *ẑenb*, *cunāĥ*, *icrām*, *harac*, *ĥūb*, *ĥınŝ* 'günah'.

29. sañar ok sıgındım umunçum saña/ muña<u>d</u>mış yirimde elig tut mańa

"yalnız sana sığındım ümidim sana/ bunalmış (olduğum) yerde şefaat et bana"

Bu mısraların kaynağı Fatiha suresidir: 'Yalnız sana ibadet eder ve ancak senden yardım dileriz…bizi doğru yola ilet' (1-4, 1-5).

muña<u>d</u>- 'bunalmak, sıkıntıya düşmek' eylemi, *muñlug*'un anlamına paralel biçimde 'ihtiyacı olmak' olarak da anlaşılabilir.

elig tut-= bk. 30. beyit.

elig tut- eyleminin, TT *şefaat et-* eyleminde olduğu gibi yaklaşma hâliyle kullanılması dikkat çekicidir.

30. sewük sawçı birle kopurgıl mini/ elig tuttaçı kıl könilik küni

"sevgili peygamber ile haşret beni/ şefaat et mahşer günü"

İslam inancına göre, ölen bütün insanlar dünyada yaptıklarının hesabını vermek üzere kıyametten sonra Tanrı tarafından diriltilecek ve bir araya getirilecektir yani haşrolacaktır (*kopur-*). Bu nedenle Müslümanlar mahşer günü (*könilik küni*) Hazret-i Muhammed'in (*sewük sawçı*) şefaatine (*elig tut*) nail olmak ister.

sawçı= *resūl*, *nebį* 'haber taşıyan, peygamber'.

sawçı 'peygamber' anlamıyla Ar. *resūl*'den 'haber götüren, haberci; peygamber' veya Far. *peygamber*/*peyāmber* sözcüğünden anlam ödünçlemesidir. Tarihi kaynaklarda, tek örnek olmak üzere *yalawaç paygambar sawçı* kelime koşması da vardır (bk. Clauson 1972).

sewük sawçı= Ar. *ĥabįbullāh* 'Tanrı'nın sevgilisi, Hazret-i Muhammed'.

kopur-= Ar. *ĥaşere* 'yerinden kaldırmak; toplamak, bir araya getirmek'.

elig tuttaçı kıl-= (?) Ar. *şefāǾa* 'şefaat etmek, suçlu veya muhtaç olanlar için af veya yardım rica etmek'.

könilik= *Ǿadl*, *ĥaḳḳ*, 'adalet, doğruluk; müstakim olma'.

könilik küni / *ulug kün*= Ar. *yevmu'l ḳıyām* 'kıyamet günü'.

31. tözü tört işiñe tümen miñ selam/ tegürgil kesüksüz tutaşı ulam

"dört eşine sayısız selâm/ ulaştır kesintisiz aralıksız devamlı"

Müslümanlar için dualarda ve her fırsatta Hazret-i Muhammed'e, ailesine, sahabelerine selâm okumak, dinî bir görevdir. Bu, dinî terminolojide *śalāt u selām* olarak adlandırılır. Yusuf, bu gelenek çerçevesinde Hazret-i Muhammed'in dört eşine yani dört halifeye daima sonsuz selamın ulaştırılmasını diliyor (*tegürgil kesüksüz tutaşı ulam*).

tört iş= Far. *çehār yār-e gozīn* 'dört seçkin eş, arkadaş'.

tört iş 'dört eş', Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'yi ifade etmektedir. Dört halife için Ar. *ħulefāǿu'r- rāşidūn* 'doğru yola götüren halifeler' nitelemesi kullanılmaktadır. *Tört iş*, Farsçadan çeviri olmalıdır, ancak Kur'an'da Ebubekir için, Hazret-i Muhammed'in *arkadaşı* (*śāĥibihi*) ibaresi vardır (bk. 9-40).

32. ulug künde körkit olarnıñ yüzin/ elig tuttaçı kılgıl e¡gü sözin

"ulu günde göster onların yüzünü/şefaatlerini bana yardımcı kıl"

ulug kün= Ar. *yevm-i kebīr, yevm-i Ǿažīm* 'büyük gün'.

İslam inancına göre, bu dünyadaki yaşamdan sonra, âhirette, dünyada yapılanların hesabının verileceği günü ifade eden *mahşer günü, din günü, hesap günü*, *ceza günü* vb. terimlerin KB'deki karşılığı *ulug kün* 'büyük gün' veya *könilik küni* 'doğruluk günü'dür. Bu terimin de kaynağı Kur'an'dır (bk. 11-3, 83-5).

33. seni erdüküñ teg ögümez özüm/ seni senmet öggil kesildi sözüm

"seni olduğun gibi övemez özüm/ seni sen öv kesildi sözüm"

Bu beytin kaynağı Hazreti Muhammed'in *lā uĥsį ŝenāen ente kemā eŝneyte Ǿālā* 'Senin kendini methettiğin gibi bir övgü bilmiyoruz' hadisi ve bu hadisten mülhem 'Seni lâyık olduğun şekilde övemiyorum. Sana lâyık bir şükürle şükredemiyorum. Sen ancak kendini övdüğün gibisin' vb. dualardır.

Sonuç

Tevhit ve münacat bölümü içerik ve biçim bakımından ortak İslami kültürün bir ürünüdür. Bu bölüm; sanatçının Arapça, Farsça, Türkçe kaynakları okuyarak içselleştirmesinin bir ürünü, daha güçlü bir ihtimalle Arapça ve/veya Farsça benzer eserlerden çeviri veya uyarlamadır. Çeviri veya uyarlamanın Arapça veya Farsçadan yapıldığına ilişkin açık bir veri yoktur. Metindeki düzen, akış ve üslup, KB'nin, İslami dönem Türk dilinin ilk edebi eseri olamayacağını açıkça gösterir.

Otuz üç beytin tamamı Kur'an ile doğrudan ya da atıflarla dolaylı olarak bağlantılı hatta genellikle Kur'an ayetlerinin bire bire yakın veya serbest çevirisidir. Dinî terimlerin önemli bir bölümü, Kur'an'da da yer alan Tanrı'nın güzel adlarının karşılığı veya bu adlara atıftır.

Arapça kökenli dinî terimler büyük ölçüde Türkçe söz varlığıyla, başarılı biçimde karşılanmış, bazen *ögdi- ŝenā*, *śūret- bediz* gibi Türkçe ve Arapça terimlerin bir arada yer almış, az da olsa '*arş*, *ŝerā*, *ĥaḳḳu'l-yaḳîn*, *şek* gibi Arapça terimler kullanılmıştır.

Türkçe söz varlığından esas olarak, kaynak Arapça terimin anlamının ödünçlenmesi, genişletilmesi veya İslami kavrama uyarlanması yoluyla yararlanılmıştır. Dinî kavramın, mevcut Türkçe söz varlığıyla karşılanamaması durumunda yeni terimler oluşturulmuştur. Bu bölümde yer alan elli civarındaki Türkçe terimin büyük bir bölümü, kaynaklarda dağınık olarak birkaç yüzyıl daha kullanıldıktan sonra terim niteliğini kaybetmiş ya da kaybolmuştur.

Kısaltmalar

Ar. : Arapça
DLT : Divanü Lûgâti't-Türk
DS : Derleme Sözlüğü
ET : Eski Türkçe
Far. : Farsça
KB : Kutadgu Bilig
krş. : karşılaştırınız
Kzk. : Kazakça
Orh. : Orhon (Türkçesi)
ör. : Örnek, örneğin
Özb. : Özbekçe
SN : Süheyl ü Nevbahar
Trkm. : Türkmence
TS : Tarama Sözlüğü
TT : Türkiye Türkçesi
Uyg. : Uygurca
vb. : ve başkaları, ve benzerleri

Kaynakça

Arat, Reşit Rahmeti (1988), *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig II* (Çeviri), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1991), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi Karahanlı Türkçesi* (Rylands Nüshası) Giriş-Metin-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bodrogligeti, A. (1972), "Islamic Terms in Eastern Middle Turkic", Budapest: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXV.

Clauson, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: University Press.

Dankoff Robert (1983), Yusuf Khass Hajib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago: University of Chicago Press.

Dankoff, R. and James Kelly (1982-85), *Compendium of the Turkic Dialects*, I-III, Harvard University Press.

Eckmann, János (1976), *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ersoylu, Halil (1981), "Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 17, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Li, Yong-Sŏng (2004), *Türk Dillerinde Son Takılar*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Mordtmann, J. H., *1. Band Suheil und Nevbehâr*, Hannover: Quellenwerke des islamischen Schrifttums, Orient-Buchhandlung Heinz Lafaire.

Nadelyayev, V. M., D.M. Nasilov vd. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: İzdatel'stvo «Nauka».

Öztürk, Abdülvehhab (1995), *Ansiklopedik Kur'an-ı Kerim Sözlüğü*, İstanbul: Şamil Yayınevi.

Tezcan, Semih (1981), "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, Cilt XLV/2, Sa. 178, Ankara: TTK Basımevi.

Türk Dil Kurumu (1942), *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım II Fergana Nüshası*, İstanbul: Alâeddin Kıral Basımevi.

Türk Dil Kurumu (1986), *Divanü Lügat-it-Türk Dizini 'Endeks' IV,* ([Çeviren: Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Wehr, Hans (1952, 1977), *Arabisches wörterbuch*, London: Macdonalds & Evans Ltd.

www.diyanet.gov.tr

Yavuz, Yunus Vehbi (1979), (Tercüme), *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

On the Origins of Turkish Islamic terms (teñri ʿazze ve celle ögdisin ayur) in Kutadgu Bilig

Assist.Prof.Dr. Süer EKER*

Abstract: Kutadgu Bilig, which is known as the first written work of the Islamic period of the Turkic language and culture, is quite rich with respect to Turkic theological/Islamic terms.

Providing to a great extend Turkic equivalents of Koranic terms, Kutadgu Bilig and interlinear translations of the Koran shows that, Turkic also had a standardized tradition in the area of Islamic terminology along with 400 years old Arabic which had been developed since the very beginning of Islam, and at least 100 years old Persian tradions.

Key Words*:* Kutadgu Bilig, Karahanid Turkic, Koran, Islamic terms, borrowing, Middle Turkic

* Başkent University, Faculty of Science Letters Department of Turkish Language and Literature / ANKARA
suereker@yahoo.com

bilig ✦ Summer / 2006 ✦ Number 38: 103-122
© Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Об источниках тюркских исламских терминов в Кудатгу Билиг (teñri ʿazze ve celle ögdisin ayur)

Помощник Доцента Доктор Суэр Экер*

Резюме: Кудатгу Билиг, известный как первый источник тюркского языка и культуры исламского периода в тоже время обладает богатыми данными и с точки зрения Турецких религиозных терминов. Наряду с развитием 400летнтней арабской и как минимум 200летней персидской традиции религиозной терминологии начиная с периода зарождения Ислама, Кудатгу Билиг и построчные переводы Курана,путем замены терминов, встречающихся в Куране на тюркские слова, выявляют тот факт,что тюркский язык также обладает развитой, ставшей стандартной традицией в области исламской терминологии. В этой работе преследуется цель: показ источников, тюркских исламских терминов раздела унификация-молитва, составляющих вводную часть основного текста Кудатгу Билиг.

Ключевые слова: Кудатгу Билиг, Караханидский язык, Коран, исламские термины,возмещение,среднетюркский

* Башкентский Университет Факу^тет Естествознания и Литературы отделение турецкий язык литература, Баглыжа / АНКАРА
suereker@yahoo.com

© Попечительский Совет Университета Ахмета Ясави